

USMONIYLAR IMPERIYASI VA MARKAZIY OSIYO O'RTASIDAGI O'ZARO ALOQALAR TARIXINING TURKIYA TADQIQOTLARIDA YORITILISHI (XX ASR O'RTALARI – XXI ASR BOSHLARI)

Shoqulov Farrux Anvarjonovich

O'zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakulteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy aloqalar tarixining turkiyalik tadqiqotchilar tomonidan o'rganilishi, mavzuning turk tarixshunosligidagi o'ziga xos jihatlari xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, XX – XXI asrda nashr qilingan bir qator ilmiy nashrlar tahlili asosida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiyada mazkur mavzuning o'rganilishi alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi va uning omillari ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Usmoniylar imperiyasi, Turkiston, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Markaziy Osiyo, turk tarixshunosligi, ilmiy-madaniy aloqalar, ilmiy yondashuvlar.*

Kirish: O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida dunyoning ko'plab rivojlangan davlatlari bilan har tomonlama aloqalar o'rnatilmoqda. SSSR parchalangach, Turkiya Markaziy Osiyo davlatlari mustaqilligini birinchilardan tan olgan davlatlardan biri hisoblanadi. Qolaversa, ushbu davlatlar xalqlari umumiy jihatlarga ega. Ularni o'zaro bir-biri bilan tarixiy-madaniy aloqalar bog'lab turadi, har biri o'zining shonli va uzoq asrlik tarixiga ega. Turkiya tarixining qiziqarli sahifalaridan biri Usmoniylar imperiyasi tarixi bilan bog'liq. Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlarni chuqurroq anglash uchun ushbu hudud xalqlari o'rtasidagi tarixiy aloqalarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu masala turkiy xalqlar tarixi bilan bog'liq ko'p qirrali muammolarning bir qismi hisoblanadi.

Turkiya tarixshunosligida Markaziy Osiyo va Usmoniylar imperiyasi o'rtasidagi munosabatlar, odatda, umumturkiy tarix, islom sivilizatsiyasi va turkiy xalqlar o'rtasidagi madaniy birlik konteksti doirasida tahlil qilinadi. Ayrim tadqiqotlarda Usmoniylar imperiyasi Markaziy Osiyodagi islomiy hamda turkiy intellektual an'analarning tabiiy davomchisi va ularni Yaqin Sharq makoniga ko'chirish hamda qayta ishlab chiqish markazi sifatida talqin etiladi.

So'nggi yillarda zamonaviy xalqaro tarixshunoslikda ushbu mavzuga nisbatan bir qator yangi konseptual yondashuvlar shakllanmoqda. Xususan, tadqiqotchilar mazkur munosabatlarni transregional tarix, intellektual tarmoqlar va madaniy transfer konsepsiyalari doirasida tahlil qilmoqdalar. Bunday aloqalar faqat siyosiy munosabatlar sifatida emas, balki madaniy va g'oyaviy almashinuv jarayoni sifatida talqin etilmoqda. Aksariyat turkiyalik tarixchilar esa mazkur aloqalarni turkiy sivilizatsiya doirasida

Markaziy Osiyo va Usmoniylar imperiyasi yagona madaniy makon, madaniy birlik kontekstida o'rganmoqdalar.

Tadqiqot metodologik jihatdan tarixshunoslik yondashuvi asosida olib borildi. Shuningdek, turli mualliflarning qarashlarini taqqoslashda tarixiy-komparativ metoddan, arxiv materiallarini tahlil qilishda esa manbashunoslik metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism: XX asr o'rtalaridan boshlab Usmoniylar davriga oid arxiv manbalarining tadqiqotchilar uchun ochilishi mazkur yo'nalishning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin Turkiyada arxiv ishi faollashib, Topkapi saroyi arxivi hamda Bosh vazirlik Usmoniylar arxivi materiallari ilmiy muomalaga kiritila boshlandi. Natijada Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik munosabatlarga oid ko'plab hujjatlar tadqiqotchilar uchun ochildi. Masalan, tadqiqotchi A.N.Kuratning 1940-yildagi yorliq va bitiklar nashri, keyin 1960-1970-yillardagi ishlari shuni ko'rsatadiki, u birinchilardan bo'lib Markaziy Osiyo hukmdorlari bilan bog'liq hujjatlarni tizimli ravishda nashr qilgan va mavzuning o'rganilishiga yo'l ochgan.

Ikkinchidan, XX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan sovuq urush sharoiti ham mazkur mavzuga qiziqish ortishiga ta'sir ko'rsatdi. 1950-yillardan boshlab, Turkiya G'arb blokiga yaqinlashib, NATOga a'zo bo'ldi. Shu bilan birga, Sovet Ittifoqi tarkibidagi turkiy xalqlarga nisbatan siyosiy va ilmiy qiziqish ham kuchaydi. Natijada tarixiy Turkiston va Usmoniylar imperiyasi o'rtasidagi aloqalarni o'rganish Turkiya akademik doiralarida dolzarb masalalardan biriga aylandi. Lekin ayni paytda o'zini "turkiy dunyo markazi" sifatida ko'rish g'oyasi ham mustahkamlandi. Bu g'oya tarixiy asos talab qilar edi. Natijada, turk tarixshunosligida Usmoniylar imperiyasining Markaziy Osiyo bilan tarixiy aloqalarini qayta baholash tendensiyasi kuchaydi. Shuning uchun Usmoniylar diplomatiyasi va Markaziy Osiyo bo'yicha mavzular davlat va akademik darajada dolzarb bo'lib qoldi. Qolaversa, SSSRning tarkibida bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga qiziqish XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, ya'ni sovuq urush sharoitida yanada ortdi. G'arbda ham, Turkiyada ham "Sovet Ittifoqi ichidagi turkiy xalqlar"ga ideologik va strategik qiziqish kuchaydi. Bu esa o'z-o'zidan tarixiy Turkiston – bugungi Sovet Markaziy Osiyosi – Usmoniylar bog'lanishini o'rganishga undadi.

Shuningdek, bu davrga kelib, Turkiyada milliy o'zlikni anglash g'oyasi kuchayishi kuzatiladi. Respublika davrining dastlabki bosqichida (1920-1930-yillar) Mustafo Kamol Otaturk davridagi islohotlar jarayonlari natijasida tarixiy tadqiqotlarda ko'proq Anadolu va islomgacha bo'lgan tarixiy voqea-hodisalarga ko'proq e'tibor qaratilganligini ko'rish mumkin. Chunki Otaturkning maqsadi Turkiylarning kelib chiqishini Sharq bilan emas, balki G'arb bilan bog'lamoqchi edi. Shu maqsadda u islomiy merosni rad etib, G'arbga yo'naltirilgan milliy identiklikni yaratmoqchi edi.

1950-1960-yillardan boshlab esa turkiy birlik g'oyasi akademik doiralarda nisbatan erkinroq muhokama qilina boshladi. Buning sababi M.K.Otaturkning vafot etishi va 1950-yillarda hokimiyatga demokratik partiyaning kelishi bilan qattiq dunyoviychilik cheklovlarining yumshashi edi. M.Saray, A.Andijan, K.Karpat kabi turk tadqiqotchilari ishlarida ana shunday g'oyalar ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan. Agar bundan avvalgi yillarda mavzuga doir tadqiqotlar uslub jihatdan ko'proq ommabop yoki umumiy tarix sifatida xususiyat kasb etgan bo'lsa, manbaviy bazaning kengayishi va tadqiqotchilarning mavzuga qiziqishining ortishi natijasida "Usmoniylar va Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasidagi aloqalar" mavzusi doirasida 50-60-yillardan boshlab yirik, umulashgan ilmiy tadqiqotlar ham chop etila boshlandi. Bu esa mavzuni alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga olib keldi.

Mavzu tarixshunosligida Ahmet Naim Kuratning alohida hissasi bor. Zero, ushbu tadqiqotchi o'rganilayotgan mavzu doirasida birinchilardan bo'lib umumlashgan ishga qo'l urgan. Uning Turkiya-Rossiya munosabatlari va Markaziy Osiyo xonliklarini o'z ichiga olgan ishlarida manbalar asosidagi batafsil arxiv tahlili katta yutuq bo'lsa-da, milliy turkchilik nuqtai nazaridan ideologik yo'naltirilganligi va sovet arxivlarini yetarli ishlatmaganligi kamchilik sifatida baholanadi. A.Kurat qator nashrlari orqali Rossiya tarixi, Rossiya-Turkiya munosabatlari, Oltin O'rda, Qrim, Turkiston, Usmoniylar imperiyasi va Sharqiy Yevropa tarixi masalalari bilan shug'ullangan. Faoliyati davomida Topkapi saroyi arxividagi turli manbalarni nashr etgan va ularga izoh yozgan. Uning bu natijalari kelgusi tadqiqotlar uchun muhim manbaviy asos bo'lib xizmat qilgan bo'lsa-da, tadqiqotchining faqat Usmoniylar arxiviga tayanishi va Markaziy Osiyoning mahalliy manbalaridan kam foydalanganligi uning faoliyatidagi kamchiliklari hisoblanadi.

M.Saray, K.Karpat, A.Andijan kabi tadqiqotchilar ham A.Kuratning fikr va mulohazalariga qo'shilgan holda, mavzuni yanada kengroq, mintaqaviy integratsiya nuqtai nazaridan yoritishga harakat qiladilar. Xususan, Mehmet Saray o'zining bir qator tadqiqotlari orqali Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi xalqaro munosabatlarni tizimli ravishda o'rgangan tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. Uning "Rossiya imperiyasi davrida Usmoniylar davlati bilan Turkiston xonliklari o'rtasidagi siyosiy munosabatlar" nomli tadqiqotida 1775-1875-yillarda Usmoniylar davlati bilan Turkiston xonliklari o'rtasidagi siyosiy aloqalarni Rossiya ekspansiyasi fonida ko'rib, Istanbul va Turkiston hukmdorlari o'rtasidagi elchiliklar, yozishmalar va diplomatik tashriflarni batafsil tahlil qiladi. M.Sarayning turkmanlar, Turkiston hududidagi davlatlar va ularning Rossiya imperiyasiga qo'shib olinishi haqidagi tadqiqotlari ham ikki mintaqa xalqlari munosabatlarini "imperiylar davri" kontekstida talqin qiladi.

M.Sarayning yondashuviga ikkita asosiy jihat ko'zga tashlanadi: birinchidan, Usmoniylar imperiyasi Markaziy Osiyo musulmonlari uchun siyosiy va ma'naviy markaz sifatida ko'rilgan. Ikkinchidan, Rossiya va Yevropaning Buyuk Britaniya kabi

yetakchi davlatlarining harakatlari fonida turkiy xalqlarning umumiy taqdiri alohida tilga olinadi. Ya'ni, bu masalalarga ustuvorlik berilganligi bois, muallifning ushbu ishida Usmoniylar imperiyasi yuritgan siyosatidagi kamchiliklar, mamlakatdagi ichki ziddiyatlar bilan bog'liq masalalarga kamroq e'tibor qaratilgan.

Turkiyaning Istanbul Shahar universiteti va Aqshning Viskonsin-Medison Universitetida 36 yil davomida faoliyat olib borgan asli turkiyalik tadqiqotchilardan yana biri bu Kemal Karpatdir. U Usmoniylar imperiyasi, Turkiyaning eng yangi davr tarixi, turkiy dunyo xalqlari tarixi masalalariga doir ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Uning "Turkiya va O'rta Osiyo" deb nomlangan ilmiy tadqiqotida Markaziy Osiyo va Turkiya munosabatlarini faqat Usmoniylar davri bilan cheklab qo'ymay, XX asr va zamonaviy davrgacha kengaytiradi. U Turkiya va Markaziy Osiyo o'rtasidagi aloqalarni milliy davlatlar shakllanishi, sovet davri, mustaqillikdan keyingi integratsiya jarayonlari bilan bog'lab tahlil qiladi. K.Karpatning nazarida Markaziy Osiyo turkiy xalqlari bilan aloqalar Turkiya tashqi siyosatining uzoq muddatli strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, tarixiy-merosiy omillar bu siyosatni belgilovchi asos sifatida talqin qilinadi.

K.Karpat yondashuvida M.Sarayga qaraganda ko'proq ijtimoiy-siyosiy tahlilga, jamiyat tuzilishi va o'zlik masalalariga urg'u beriladi. Shu jihatdan u Usmoniylar-Markaziy Osiyo aloqalarning keng miqyosdagi birlamchi manbalar tahlili asosida faqat diplomatic faktlar yig'indisi sifatida emas, balki kengroq "turkiy dunyo" konsepsiyasi doirasida ko'rsatadi. Biroq bu yondashuv ham ba'zan Turkiyaning mintaqadagi manfaatlari va ideallashgan "turkiy birlik" tasavvurlariga yaqin turishi bilan izohlanishi mumkin.

Mavzu yuzasidan ko'plab tadqiqotlar olib borgan tarixchilardan yana biri, Turkiya Milliy Assambleyasi sobiq a'zosi va ANAP partiyasi deputati vazifasida faoliyat yuritgan siyosatchi A.Andijan hisoblanadi. U Turkiston jadidchiligi, milliy ozodlik harakatlari, Usmoniylar va Markaziy Osiyo aloqalari, Sovet davri va mustaqillikdan keyingi Markaziy Osiyo tarixi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Ahat Andijan mavzuga jadidchilik, milliy ozodlik harakati va mustaqillik uchun kurash nuqtai nazaridan yondashadi. U Usmoniylar imperiyasidan Turkiya Respublikasigacha Markaziy Osiyo bilan aloqalarni turk-islom birligi va kengroq etnik-diniy hamkorlik g'oyalari doirasida siyosiy harakat sifatida talqin qiladi. A.Andijan uchun Markaziy Osiyo va Turkiya munosabatlari, eng avvalo, mustamlakachilikka qarshi kurash va milliy uyg'onish jarayonining bir bo'laki sifatida ko'rsatiladi. U Turkistondagi mustaqillik harakatlari va jadidchilik harakatlarini birinchi marta tizimli yoritadi, o'zbek va turk arxiv manbalaridan foydalangan, Usmoniylar davridan Respublika davrigacha uzluksiz aloqalar "xarita" sini chizgan. Bu tadqiqotchining yutuqlari hisoblanadi. Ammo, A.Andijan tadqiqotlarining faqat turk manbalariga tayanishi, Sovet arxivlaridan kam foydalanganligi va siyosiy faoliyati tufayli obyektivlikdan biroz chetlashgan. Bu esa uning asosiy kamchiliklaridir.

N.Kuratning Topkapi saroyi arxividagi farmon va maktublarni nashr etishi, Usmoniylar va Rossiya munosabatlarini keng yevroosiyo kontekstida ko'rsatdi. Bu borada turkiyalik tarixshunos, Anqara universiteti professori Ahmet Yalsinkaya o'z tadqiqotlarida batafsilroq to'xtalib o'tdi. Xususan, uning "Usmoniylar-Rossiya raqobati va Turkiston" nomli asarida XIX asrda Usmoniylar va Rossiya siyosati Turkistonda qanday to'qnashganligi mustamlakachilik nuqtai nazaridan ochib berildi. Barcha turk tadqiqotchilarida bo'lgani kabi uning ham tadqiqotlarida ayrim yutuq va kamchiliklar ko'zga tashlanadi. Masalan, u Usmoniylar-Markaziy Osiyo aloqalarini faqat ikki tomonlama emas, balki Rossiya bilan raqobat doirasida ko'rsatadi. Bu esa mavzuga yondashuvning ijobiy tomoni va yutug'i hisoblanadi. Ammo muallif o'z tadqiqotlarida faqat turk arxivlari va manbalariga tayangan, mahalliy Turkiston manbalaridan esa juda kam foydalangan.

Shuningdek, quyidagi tadqiqotchilar ham o'z asarlarida Usmoniylar va Markaziy Osiyo munosabatlarining u yoki bu jihatlarini yoritishga harakat qilganlar: Ilber Ortayli o'zining "Imperatorlikning eng uzun yuz yili", "Usmoniylar jamiyatida oila" nomli asarlarida Usmoniylar diplomatiyasi va Markaziy osiyo xonliklari bilan aloqalar batafsil yoritilgan, ammo mahalliy elita faoliyati jihatlarini biroz mavhum qolgan; Halil Inalchiqning "Usmoniylar imperiyasining ijtimoiy va iqtisodiy tarixi", "Usmoniyalarda davlat, huquq va adolat" kabi asarlarida imperiya chegaralaridagi savdo tarmoqlari va Rossiya raqobatini ochib bergan. Lekin ichki ijtimoiy dinamikaga kamroq e'tibor qaratilgan; Kemal Chichakning "Topkapi saroyi arxividagi Turkiston tahriri daftarlari" va "Usmoniylar diplomatik arxiv hujjatlarida Turkiston" asarlarida Usmoniylar-Turkiston diplomatik aloqalari tahlil qilingan, lekin transhududiy savdogarlar tarmoqlari jihati noaniq qolgan. Yuqoridagi tadqiqotchilarning asarlarida Usmoniylar va Markaziy Osiyo o'rtasidagi aloqalarning ko'rsatilgan jihatlarini yoritib o'tilgan bo'lsa-da, ularning ayrim jihatlarini hali ham mavhumligicha qolmoqda.

Umuman olganda turk tarixshunosligida ko'plab tadqiqotchilar Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo o'rtasidagi aloqalarni ko'pincha quyidagi umumiy g'oyalar asosida yoritadilar: birinchidan, Usmoniylar davlati musulmon dunyosining markazi sifatida talqin qilinadi. Xususan, Mehmet Sarayning "Rossiya mustamlakachiligi davrida Usmoniylar davlati va Turkiston xonliklari o'rtasidagi siyosiy munosabatlar" asarida hamda Chemil Eraslan, Azmi O'zjanlarning "Panislomizm. Usmoniylar davlati, Hindiston musulmonlari va Angliya 1877-1924" nomli tadqiqotlarida bu jihatlar yaqqol namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy birligi g'oyasining aks etishi. Masalan, A.Andijanning "Jadidchilikdan mustaqillikkacha xorijdagi Turkiston kurashi", K.Karpatning "Turkiya va O'rta Osiyo", B.Hayitning "Ruslarga qarshi bosmachilik harakati" asarlarida ushbu jihatlar asosiy o'rinni egallaydi. Uchinchidan, Rossiya va G'arb mustamlakachiligiga qarshi umumiy qarshilik tushunchasining yoritilishi. Ayrim turk tadqiqotchilari aynan shu jihatga alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, M.Sarayning "Imperializm davrida

turkmanlar: turkman xalqi va ularning Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilish i tadqiqi", A.Yalchinkayaning "Mustamlakachilik va panislomizm nuqtai nazaridan Turkiston (1856-yildan hozirgi kunga qadar)" nomli asarlarida bosqinchilarga qarshi umumiy qarshilik tushunchalari ochib berishga harakat qilingan. Bu yondashuvlar Markaziy Osiyo va Usmoniylar aloqalarining ko'proq "hamkorlik", "birdamlik" va "umumiy tadqdir" doirasida ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ayrim ishlarda Usmoniylar imperiyasining o'z geosiyosiy manfaatlari, ichki siyosiy inqirozlari, Markaziy Osiyo masalasiga nisbatan imkoniyat va cheklovlarni yetarli darajada tanqidiy yoritilmaganligini ko'rish mumkin. Masalan, M.Saray va A.Andijan asarlarida Usmoniylar siyosati ko'pincha ijobiy, deyarli ideallashtirilgan tarzda tasvirlanadi. Bu esa manbalarga tanqidiy yondashuvni talab qiladi.

Shuningdek, turk tarixshunosligida ko'plab tadqiqotlar Usmoniylar-Markaziy Osiyo aloqalarini "turkiy birlik" nazariyasi orqali tushuntirishi tarixiy jarayonlarni soddalashtirish va murakkab ijtimoiy-iqtisodiy omillarni ikkinchi o'ringa surib qo'yish xavfini tug'diradi. Markaziy Osiyo davlatlarining ichki siyosiy kurashlari, mahalliy elita manfaatlari va diniy-madaniy faktlar ham munosabatlar dinamikasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ammo bu jihatlar har doim ham yetarli darajada ochib berilmaydi.

Turk tadqiqotchilarining ko'pgina asarlarida Rossiya va G'arb davlatlari "tashqi bosim" manbai sifatida ko'rsatilgan bo'lsa-da, Usmoniylar imperiyasining o'zi ham mintaqada o'z manfaatlariga ega bo'lgan yirik siyosiy aktyor sifatida yetarlicha tanqidiy ko'z bilan tahlil qilinmaydi. Bu holat kelajakdagi tadqiqotlarda Usmoniylar siyosatini ham xolis manba va arxiv materiallari asosida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Turk tarixshunosligidagi kamchiliklardan yana biri shuki, ayrim tadqiqotchilar, masalan, M.Saray, K.Karpat va A.Andijan kabi mualliflar asosan turk va G'arb manbalariga tayanadilar. Markaziy Osiyo arxivlari va mahalliy tarixnavislik an'alaridan foydalanish esa cheklangan. Bu esa o'z navbatida, Markaziy Osiyo tomonining qarashi va ichki pozitsiyasi yetarlicha aks etmasligiga olib kelishi mumkin. Shu boisdan kelajakdagi tadqiqotlar turk tarixshunosligini mahalliy manbalar bilan to'ldirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa: Umuman olganda, turk tarixshunosligi Usmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo o'rtasidagi aloqalar tarixini o'rganishda muhim hissa qo'shib, ko'plab arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritdi. Aksariyat tadqiqotlarda mazkur aloqalar turkiy va islomiy sivilizatsion birlik konsepsiyasi doirasida talqin qilinadi. Shu bilan birga, ayrim ishlarda Markaziy Osiyoning mahalliy manbalari va arxiv materiallari yetarli darajada jalb qilinmaganligi kuzatiladi. Kelajakdagi tadqiqotlarda turli mintaqaviy manbalarni qiyosiy tahlil qilish mazkur masalani yanada xolis va ko'p qirrali yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saray M. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875). – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994. – 188 s.
2. Saray M. The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989. – 276 p.
3. Karpat K. Türkiye ve Orta Asya. – Ankara: İmge Yayınları, 2003. – 312 s.
4. Andican A.A. Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003. – 942 s.
5. Andican A.A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya. – İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, 2009. – 629 s.
6. Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1940.
7. Yalçinkaya A. Sömürgecilik, Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze). – Ankara: Timaş Yayınları, 2006. – 336 s.
8. DüNDAR A.M. Panislâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
9. Hayit B. Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi: Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi. – İstanbul: Babiali Kultur Yayınları, 2006. – 480 s.
10. Özcan, Azmi. Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877–1924). – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997. – 280 s.
11. Çiçek, K. Topkapı Sarayı Arşivindeki Türkistan Tahrir Defterleri. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. – 285 s.
12. Çiçek, K. Osmanlı Diplomasi Arşiv Belgelerinde Türkistan. – Ankara: TTK Yayınları, 2005. – 367 s.
13. Ortaylı, İ. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. – İstanbul: Timaş Yayınları, 1987. – 235 s.
14. İnalcık, H. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 648 p.